

XORAZM EKSPEDITSIYASINING SHIMOLIY OTRYADIDA QORAQALPOQ XALQI MADANIYATI VA ETNOGRAFIYASINING O'RGANILISHI

Normetova Mahfuza Alisher qizi

Xorazm viloyati Yangibozor tumanidagi 30-sonli maktabning

Tarix fani o'qituvchisi

E-mail: normetova.nma@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xorazm ekspeditsiyasi tomonidan shimoliy otryad olib borgan tadqiqotlar davomida to'plangan materiallarda aks etgan hududda yashovchi aholining etnografiyasiga oid ma'lumotlar tahlil qilingan va bu ma'lumotlarning qoraqalpoq etnografiyasini yoritishdagi ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: Sirdaryo, Janubiy Orolbo'yi, Xorazm, Qizilqum, Quvandaryo, Xorazm ekspeditsiyasi, milliy liboslar.

Kirish

Janubiy Orolbo'yi aholisining 90% dan ortig'i Qoraqalpog'istonda istiqomat qiladi. Ammo, Xorazm o'zbeklari va turkmanlari, Ustyurt va Qizilqum qozoqlari ham Orol bo'yining tub aholisi bo'lib, qadimdan Xorazm tarixiy-madaniy mintaqasiga xos bo'lgan uzoq muddatli iqtisodiy va etnik-madaniy aloqalar tufayli ko'plab umumiy an'analarga ega. Bilamizki, 1925-yilda milliy chegaralari belgilanishi natijasida Qozog'iston tarkibida Qoraqalpoq avtonom viloyati tashkil topdi va 1930-yilda RSFSR tarkibiga kirdi, 1932-yilda esa Qoraqalpog'iston Muxtor Respublikasiga aylantirildi va 1936-yilgacha Rossiya Federatsiyasi tarkibida qoldi. Keyinchalik O'zbekiston tarkibiga kirdi. Bugungi kungacha o'zbek va qoraqalpoq xalqi tinch-totuv yashab kelmoqda. Xorazm ekspeditsiyasi tomonidan to'plangan materiallarda qardosh xalq milliy an'analari va etnografiyasi masalalariga doir o'ta qimmatli ma'lumotlar mujassamlashgan.

Nazariy qism

Ma'lumki, 1945-yilda Xorazm ekspeditsiyasida birinchi qoraqalpoq etnografik otryad tashkil etildi. Qoraqalpoq etnografik otryadi (rahbari T.A. Jdanko) o'z tadqiqotini o'zidan oldin olib borilgan ishlarni davomi sifatida boshlagan.

Ammo, Qoraqalpoq xalqiga birinchi tadqiqotchilar 1926 yilda tarix va etnologiya fakultetining uchta talabasi - N.A. Baskakova, A.X. Devlet va A.I. Ivanova - Qoraqalpoqlar hayoti va tilini o'rganish bo'yicha amaliyot o'tash uchun Qoraqalpoq avtonom okrugiga kelganlar va etnografik va lingvistik materiallar to'planganlar¹.

¹ Развернутый отчет о работе экспедиции 1926 г., написанный Н.А. Баскаковым, с приложением много-численных фотографий, снятых А.Х. Дэвлетом, к сожалению, не был опубликован. Оригинал отчета, по сообщению Н.А. Баскакова, хранится в ЦГИА г. Москвы (Ф. 1235. Оп. 121. Ед.хр. 344).

1927 yilda A.S.Morozova² Toshkentdagi O‘rta Osiyo Davlat universitetining SHarq fakultetini tamomlab, qoraqalpoqlar etnografiyasini o‘rganishga kirishadi. Baskakova va A.S. Morozova o‘sha yillarda Qozog‘iston o‘rganish jamiyati tomonidan tashkil etilgan etnografik ekspeditsiya o‘z yo‘nalishlari bilan Qoraqalpog‘istonning o‘ng qirg‘oq viloyatlarini qamrab oldi. 1930 yilda Melkov ekspeditsiyalar tomonidan to‘plangan materiallar asosida To‘rtko‘lda Qoraqalpoq o‘lkashunoslik muzeyi ochildi va o‘zining ajoyib dala eskizlari albomini shu erda yaratadi³.

N.A. Baskakova bilan birga etnografik va lingvistik ekspeditsiyalarga rahbarlik qilishda qatnashgan mashhur turkolog prof. S.E. Malov, tarixchi-sharqshunos P.P. Ivanov qoraqalpoqlar tarixining birlamchi manbalarini o‘rganish bilan shug‘ullanib, 1935-yilda o‘zining “Qoraqalpoqlar tarixining ocherki”ni⁴ nashr ettirdi, uning qoraqalpoqlar etnogenezi va ularning tarixiy o‘tmishini o‘rganishdagi ahamiyati katta.

Xususan, ularning etnogenezining dastlabki bosqichlari haqidagi masala uning diqqatini tortdi. O‘rta Osiyoning ibtidoiy va qadimiy tarixi sohasidagi keng qamrovli tarixiy-madaniy tadqiqotlarida u ko‘pincha bu xalq hayotining omon qolish hodisalarini tahlil qilishga murojaat qilgan. Urushdan oldingi davrdagi Xorazm ekspeditsiyasining arxeologik razvedkasi janubiy Qizilqumlardan tashqari XVI-XVIII-asrlarda qoraqalpoqlar yashagan hududni ham qamrab oldi. Sirdaryoning quyi oqimi va deltasida ularning o‘ziga xos, juda qadimiy xo‘jaligi va yarim o‘troq turmush tarzi izlarini topgan. Ushbu materiallar to‘plangan yangi ma‘lumotlar bilan bir qatorda tarix, etnografiya va boshqalar. tilshunoslik Tolstovga qoraqalpoqlar etnogenezining asosiy bosqichlari kontseptsiyasini yaratishga imkon berdi, u birinchi marta 1942-yilda⁵ ko‘rsatib bergan. 1945-yilda O‘zbekiston Fanlar akademiyasining Nukusda bo‘lib o‘tgan sayyor sessiyasida Tolstov qoraqalpoq xalqining kelib chiqishi haqida katta ma‘ruza qildi⁶. Keyinchalik kengroq mavzudagi bir qator maqolalarida bu masalaga qaytdi. 1945-yilda O‘zbekiston Fanlar akademiyasining Nukusda bo‘lib o‘tgan sayyor sessiyasida Tolstov qoraqalpoq xalqining kelib chiqishi haqida katta ma‘ruza qildi. Keyinchalik kengroq mavzudagi bir qator maqolalarida bu masalaga qaytdi.

² А.С. Морозова, работая в течение ряда лет в Комплексном научно-исследовательском институте и Каракалпакском краеведческом музее, собрала большой ценный материал по этнографии и языку каракалпаков, обобщив его в рукописи, оставшейся неопубликованной. Позднее она использовала его в своей кандидатской диссертации Культура домашнего быта каракалпаков XIX-начала XX в. (К вопросу этногенеза), защищенной в Ташкенте в 1954 г.

³ Альбом нолевых зарисовок А.С. Мелкова и коллекция его фотографий, снятых в разных районах Каракалпакии, хранятся в Санкт-Петербурге в архиве Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого РАН.

⁴ Иванов П.П. Очерк истории каракалпаков // Матер, по истории каракалпаков. Сб. Тр. Института востоковедения АН СССР. Т. VII. М.; Л., 1935. С. 9-89. См. также: его же. Каракалпаки // Сов. этнография. Сб. статей. М.; Л. 1940. Вып. IV. С. 23-54.

⁵ Толстов С.П. Основные проблемы этногенеза народов Средней Азии. Сессия Комиссии по этногенезу и этнографии при Отделении истории и философии АН СССР по вопросам этногенеза Средней Азии, 27-29 августа 1942 г. Ташкент. Тез. докл. // Сов. этнография. Сб. статей. Вып. VI—VII. М.; Л., 1947. С. 303-305.

⁶ Его же. К вопросу о происхождении каракалпакского народа // КСИЭ. Вып. II. М.; Л., 1947. С. 69- 73.

Otryad o‘z yo‘nalishlari bilan Qoraqalpog‘istonning barcha viloyatlarini qamrab olgan, respublikaning turli ekologik zonalarida yashovchi qoraqalpoqlarning xo‘jaligi, turmushi va madaniyatini o‘rgangan. Ular Kegeyli kanali havzasida an, Orol dengizi sohilida yaxlit dehqonchilik, chorvachilik va baliqchilikning qadimiy an‘analari boshqa joylarga qaraganda barqarorroq saqlanib qolganligini aniqladilar. Janubiy Orol tubidagi sho‘r botqoq va qumlarda yo‘qolib ketgan baliqchi qishloqlari ham ko‘zdan kechirildi. Qoraqalpoq aholisi qozoqlar bilan qorishib yashaydigan va qadimdan qo‘shni turkmanlar va Xorazmning shimoliy o‘zbeklari bilan bog‘lanib kelgan Ustyurt platosi bilan chegaralangan deltaning g‘arbiy chekkasida ham ish olib borildi. Beltau tog‘i va uning etagida joylashgan katta ko‘l bilan chegaralangan deltaning sharqiy chekkalari bir necha bor o‘rganilgan. Qorateren, shuningdek, qozoq aholisining katta qismi ham o‘rganilgan.

O‘ng qirg‘oqda, Janubiy Qo‘zilqumda otryad ishlagan yillarida qadimgi sug‘orish erlari faol o‘zlashtirildi. Otryad cho‘l qumlari orasida yangi sug‘oriladigan erlarning paydo bo‘lgani, u erdagi yangi ko‘chma aholi punktlari hayotini o‘rgandi. Nihoyat, dala mavsumlarining birida Qoraqalpoq otryadi Qizilo‘rda viloyatida ishladi T.A. Jdanko otryadining faoliyati mavsumida, ishtirokchilar tarkibi o‘zgarib turdi Uning tarkibida N.P. Lobacheva (1945, 1956-1959 yillardagi dala mavsumlari), B.V. Andrianov (1946-1949), L.S. Tolstova (1946-1950) va Qoraqalpog‘iston ilmiy muassasalari xodimlari R.K. Kosbergenov (1945-1950), S.K. Kamolov (1948-1950, 1956), U.X. Shelekenov (1954, 1958, 1967, 1969), X. Esbergenov (1956, 1959, 1969, 1974). Etnografik materiallar to‘plamiga katta hissa qo‘shgan fotograf YU.A. Argiropulo, I.V. Savitskiy (1950, 1953, 1954, 1956); 1950-yillarning oxirida, T.V. Poletika. Arxitektor YU.V. Steblyuk va topograf N.I. Igonin qoraqalpoq qishloqlari, mulklari, turli turdagi an‘anaviy va zamonaviy turar-joylarning qayta-qayta nashr etilgan rasmlari, rejalari, eskizlari katta fondini yaratdi.

Moskva davlat universiteti tarix fakulteti etnografiya bo‘limi, Qoraqalpoq pedagogika instituti va boshqa oliy o‘quv yurtlari talabalari otryad sayohatlarining doimiy ishtirokchisi bo‘ldi. Otryadga Xorazm ekspeditsiyasi (YU.A.Rapoport, B.I.Vaynberg) va O‘zbekiston SSR Fanlar akademiyasi Qoraqalpog‘iston bo‘limi (A.V.Gudkova, V.N.YAgodin va boshqalar) arxeologlari bir necha bor qo‘shilgan.

Otryadning muhim vazifalaridan biri Qoraqalpog‘istonning batafsil etnik xaritasini tuzish edi. Aholini davlat ro‘yxatidan olingan ma‘lumotlar buning uchun etarli emasligi sababli, dala ishlari davomida zarur ma‘lumotlarni to‘plash kerak edi. Otryad o‘zining dastlabki marshrutlari bilanoq respublikaning barcha ma‘muriy viloyatlarini qamrab oldi. Har bir tuman markazida jamoa xo‘jaliklarining chegaralari ko‘rsatilgan holda tumanning er maydonlari xaritasi ko‘chirildi va mahalliy statistika hisobga olindi. Aholi bilan bevosita muloqotda uning nafaqat milliy, balki qabilaviy tarkibi ham oydinlashdi: qishloq ahli xotirasida ma‘lum bir urug‘ va qabilaga

mansublik ongi barqaror saqlanib qoldi. Qoraqalpoqlarning urug‘-urug‘ tuzumini o‘rganish ularning tarixiy etnografiyasi, xo‘jalik an‘analari, ijtimoiy tuzumi, ijtimoiy hayotiga oid materiallar to‘plash va tahlil qilish, shuningdek, zamonaviy etnik jarayonlarni tushunish uchun zarur shart bo‘lgan⁷. B.V. Andrianov hududiy xaritalarni tuzish bilan band edi.; u ham xulosa xaritasining asosiy muallifiga aylandi⁸. Ma‘lumoti bo‘yicha geograf Andrianov aynan shu maqsadda etnografik otryadga kiritilgan. SHU bilan birga, otryad urug‘ va qabilalarning kelib chiqishini, shuningdek, taniqli ajdodlar ishtirok etgan tarixiy voqealar xotirasini saqlaydigan nasabnomalarni o‘rganish bilan shug‘ullangan. Otryad tomonidan sinchkovlik bilan to‘plangan, urug‘lar va ularning bo‘linmalari joylashgan joylarda tarixiy an‘analarni biluvchilarni o‘zaro so‘rovnoma olish orqali tekshirilgan ma‘lumotlar birinchi marta qoraqalpoq xalqining butun murakkab qabilaviy tuzumini qayta qurish imkonini berdi⁹.

Otryad xodimlarining yuzlab dala yozuvlari, tarixiy afsonalarning bebaho fondini tashkil etdi. Ular orasida tarixning turli davrlarida – Volga, Ural, Emba, Sirdaryoning quyi oqimi, Quvondaryoda, Orolbo‘yi cho‘llari va qo‘shni hududlarda qoraqalpoqlarning yashash joylari haqida rivoyatlar bor. Janydaryo va Sirdaryo deltasining boshqa kanallari - va ularning azaldan hozirgi hududda - Xorazm vohasida, Amudaryo deltasining keng hududida va Orol dengizi qirg‘og‘ida asta-sekin to‘planishi haqida ham ma‘lumotlar bor.

Ko‘pgina afsonalarda qoraqalpoqlarning jung‘orlar ("qalmoqlar") bosqinlari, qozoq xonlari qo‘shinlarining yirtqich hujumlari, Xiva xonlarining jazolash va bosqinchilik yurishlari kabi voqealar bilan bog‘liq bo‘lgan odatda majburiy ko‘chishlari haqida ham hikoya qilinadi. Agar uzoq o‘tmish haqidagi hikoyatlar ko‘pincha afsonaviy xarakterga ega bo‘lsa, keyingi davrga oid afsonalar odatda ishonchliroq bo‘lib, ular yozma manbalar, masalan, Munis va Ogaxiydagi Xiva yilnomalari bilan solishtirganda ma‘lum bo‘ladi. An‘analar Xiva xonlari saroy tarixchilariga qaraganda tarixiy shaxslarning voqea va shaxslarini xolisona tavsiflaydi.

Qoraqalpoqlarning etnogenezig a oid bir qator yangi dala materiallari taqdim etildi¹⁰ va bu ma‘lumotlar yirik ishlarga asos bo‘ldi. Masalan R.Qosbergenov “19-asr oxiri 20-asr boshlarida Xiva xonligidagi qoraqalpoq aholisining hayoti” asarida dala materiallaridan ham keng foydalangan. Bu tadqiqotda 1920-yilgacha o‘rta asrlarda feodal-despotik boshqaruv tuzumi saqlanib qolgan Amudaryoning chap qirg‘og‘idagi qoraqalpoqlar haqida so‘z yuritiladi. Tarixiy vaziyatni tavsiflashda R.Kosbergenov xon bilan munosabatlardagi siyosatining xalq talqiniga tayangan. S.K. Kamolov “XIX

⁷ Ж данко Т.Л. Специфика этнических общностей в Средней Азии и Казахстане // Расы и народы. Ежегодник. – М., 1974. № 4. – С. 10-26.

⁸ См.: ТХАЭЭ. Т. I. – М., 1952. – С. 512-513

⁹ Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии... – С. 35-37

¹⁰ Ж данко Т.А. Проблема этногенеза каракалпаков // Вести. Каракалпакского фил. АН Узбекской ССР. Нукус, 1960. № 1. С. 73-81; ee же. Проблема происхождения каракалпаков в свете данных современной науки // Очерки истории Каракалпакской АССР. Т. 1. – Ташкент, 1964. –С. 125-133 и др.

asrda qoraqalpoqlarning Xiva xonlariga qarshi xalq ozodlik kurashi” mavzusida ish olib borar ekan, o‘zining tarixiy va folklor xarakterdagi ko‘plab yozuvlaridan foydalangan. Bu uch tadqiqotning barchasi “Xorazm ekspeditsiyasi ma’lumotlari” jurnalida chop etilgan¹¹. Keyinchalik S.K. Kamolov XVIII-XIX asrlarda o‘zining “Qoraqalpoqlar” kitobida muhim dala materiallarini (ko‘plab arxiv hujjatlaridan ko‘chirmalar bilan birga) kiritgan¹².

Otryadning muhim vazifalaridan biri qoraqalpoqlarning anʼjanaviy xo‘jaligi shakllarini o‘rganish edi. S.P. Tolstov, Xorazm ekspeditsiyasining arxeologik ishlarining dastlabki bosqichida Orolbo‘yi deltalari yarim o‘troq aholisi – qoraqalpoqlar xo‘jaligining xususiyatlarini birinchi marta manbalar bilan solishtirdi.

Etnografik guruh qoraqalpoqlarning moddiy madaniyatini xam o‘rgandi. Ayniqsa uy-joy qurilishida yarim o‘troq xalqlarga xos bo‘lgan dasht shakllarining o‘troq dehqonchilik shakllari bilan uyg‘unligi o‘z aksini topgan. Hozirgi qoraqalpoqlarning turar joyini o‘rganish natijasida uning turli tabiiy va iqtisodiy sharoitlarda rivojlangan bir qancha turlari aniqlangan.

Amudaryo deltasining shimoliy qismida qishloq xo‘jalik erlari kam joy egallagan va baliqchi kolxoz aholi punktlari to‘plangan joylarda eng muhimi, o‘tov keng tarqalgan. O‘sha paytlarda ovullarga kirish juda qiyin bo‘lgan va yagona transport vositasi (biz ham foydalanardik) kichik tijorat samolyotlari va qayiqdari bo‘lgan. Qishloqlar gavjum edi, ular qamishzorlar orasida, kanallar va ko‘llar bo‘yida joylashgan edi. Ular qayta-qayta ishlagan baliqchilar qishloqlaridan biri otryadda “Qoraqalpoq Venetsiyasi” laqabini olgan. U erda asosiy “ko‘cha” Qozoqdaryo kanali edi;¹³. Otryad qish uchun o‘rnatilgan uy bilan zamonaviy uyning kombinatsiyasining ko‘plab variantlarini qayd etdi¹⁴. Qoraqalpoq uyi uni qozoq, turkman va boshqalardan ajratib turadigan bir qancha xususiyatlarga ega. Bu o‘ziga xoslik otryad xodimlarining nashrlarida o‘z aksini topgan¹⁵. Keyinchalik 1970-yillarda X. Esbergenov tomonidan qoraqalpoq uyini o‘rganish davom ettirilib natijasida, “Qoraqalpoq yurti”¹⁶ filmi ham suratga olingan.

Natijalarni muhokama qilish

¹¹ Андрианов Б.В. Этническая территория каракалпаков в Северном Хорезме (XVIII-XIX вв.) // Матер, и исследования по этнографии каракалпаков. ТХАЭЭ. Т. III. – М., 1958. – С. 7-132;

¹² Камалов С.К. Народно-освободительная борьба каракалпаков против хивинских ханов в XIX в. // Там же. – С. 133-206; Косбергенов Р. Положение каракалпацкого населения в Хивинском ханстве в конце XIX-начале XX в. // Там же. С. 207-268. освободительная борьба каракалпаков против хивинских ханов в XIX в. // Там же. С. 133-206; Косбергенов Р. Положение каракалпацкого населения в Хивинском ханстве в конце XIX-начале XX в. // Там же – С. 207-268. Камалов С.К. Каракалпаки в XVIII—XIX вв. (К истории взаимоотношений с Россией и среднеазиатскими ханствами). – Ташкент, 1968.

¹³ Работы Каракалпацкого этнографического отряда в 1957 г. // МХЭ. Вып. 4. – М., 1960. – С. 160—164, 9-12.

¹⁴ Шалекенов У.Х. Быт каракалпацкого крестьянства Чимбайского района в прошлом и настоящем // ТХАЭЭ. Т. III. – М., 1958. – С. 333-339.

¹⁵ Жданко Т.А. Каракалпаки // Народы Средней Азии и Казахстана. Т. I. (Серия «Народы мира»). – М., 1962. С. 466-470; ее же. Каракалпаки Хорезмского оазиса... – С. 562-564, рис. 37; Шалекенов У.Х. Быт каракалпацкого крестьянства... – С. 322-328.

¹⁶ Есбергенов Х. Юрта каракалпаков // Этнография каракалпаков. XIX-начало XX в. (Матер, и исследования). – Ташкент, 1980. – С. 27-37; его же (в соавт. с А.В. Оськиным). Фильм о юрте каракалпаков // Там же. – С. 37-56.

Qoraqalpoqlarning milliy liboslari otryadi tomonidan keng va ko'rgazmali materiallar to'plangan. Qoraqalpoq otryadi xodimlari ish boshlagan dastlabki kundanoq uni o'rganishga shoshilib, egalarini hozirda mavjud bo'lmagan, lekin oila merosi sifatida saqlanayotgan eski liboslar turlarini – ayollarning ko'k ko'yilagi bilan ko'k ko'yilagini ko'rsatishga shoshilishdi. boy kashtado'zlik, bosh to'narlari zhegde, ayollar bosh kiyimlari kiyimeshek, saukels, taqinchoqlar va boshqalar¹⁷. Qoraqalpoq libosining ko'plab elementlari arxeologlarda katta qiziqish uyg'otdi, ular zamonaviy Xorazm va Orolbo'yi cho'llarining moddiy madaniyati va san'atining ayrim xususiyatlarida ularning qazishma materiallari bilan o'xshashliklarni, xususan, arxeologlar bilan davomiylik izlarini topdilar. N.P. Lobacheva qoraqalpoq kiyimlarining asosiy yig'uvchisi va tadqiqotchisi bo'ldi. U o'zining kuzatishlari asosida, tavsiflari, rasmlari, allaqachon yo'q bo'lib ketgan kostyum turlari haqidagi hikoyalar, ularni kiyishning an'anaviy usullari, yosh farqlari, bayram va marosim kiyimlari va boshqalar haqida dala materiallarining boy arxivini to'plagan. Qoraqalpoq etnograflaridan bizning otryad a'zolari X.Esbergenov ham kiyim-kechakni o'rganishga katta e'tibor berganlar. U o'zining dala materiallarini mamlakatdagi turli muzeylar kolleksiyalaridan olingan muzey materiallari bilan birlashtirdi. Esbergenov Qoraqalpog'iston muzeylari fondlarini o'z to'plamlari bilan to'ldirib, qoraqalpoqlarning kiyimlari haqida batafsil maqola e'lon qildi¹⁸.

Ushbu soha tadqiqotlari qoraqalpoqlarning oilasi va oilaviy hayotiga oid ilgari to'plangan materiallarni sezilarli darajada boyitdi. Oilaviy-maishiy so'rovlar davomida keksa oila a'zolari bilan o'tkazilgan suhbatlarda ularning kundalik hayotidagi patriarxal-urug' qoldiqlari, yaqin o'tmishda mavjud bo'lgan va bizning davlatimiz yillarida butunlay yo'qolmagan arxaik urf-odatlar, marosimlar, e'tiqodlar haqida ma'lumotlar kengaytirildi va oydinlashtirildi. ish. Nikohlarda qabila ekzogamiyasining hayotiyligining guvohi bo'ldik, qo'shxotinlik, levirat odatiga ko'ra nikoh qurish holatlarini, tog'a-da yy va uning ona tarafdagi munosabatlarida avunkulat odatlarining mavjudligini kuzatdik. Qoraqalpoqlarning o'tmishdagi jins va yoshga oid bo'linish izlari ochib berildi, ular qarindoshlik atamalarini tizimida (katta va kichik qarindoshlar uchun maxsus atamalar va boshqalar) va erkak va ayol birlashmalari, shu jumladan, mahalliy aholining an'analari o'z aksini topdi. taxminan bir xil yoshda. Bunday guruhlar katar deb atalgan. Tengdoshlar bir-biriga murojaat qilib, maxsus atamalardan foydalanishgan¹⁹. Tengdoshlarni do'stlik, maxsus odob-axloq qoidalari birlashtirgan; vaqti-vaqti bilan ular shirinliklar bilan uchrashuvlar o'tkazdilar; to'y marosimida kelin va kuyovning tengdoshlari juda muhim ro'l o'ynagan.

¹⁷ Ж данко Т .А . Каракалпаки. – С. 474-485; ее же. Каракалпаки Хорезмского оазиса. – С. 550-559.

¹⁸Есбергенев Х. Одежда // Этнография каракалпаков...– С. 57-111.

¹⁹ Бытование этих терминов («катар», «жора», «тыкан», «курдас» и др.) подтверждает присутствие их в словаре современного каракалпакского языка. См.: Каракалпакско-русский словарь / Под ред. проф. I.I.A. Баскакова. – М., 1958. – С. 256, 385, 412, 748 и др.

Ammo 1950-yillarda N.P. Lobacheva, tengdoshlar uyushmasi bilan bog‘liq urf-odatlar, marosimlar va atamalar allaqachon unutilganligini qayd etgan²⁰.

Otryadning vazifalariga 1940-yillarda deyarli noma‘lum bo‘lgan qoraqalpoqlarning diniy urf-odatlariga haqida ma‘lumotlar to‘plash ham kiritilgan. Bu mavzuga oid boy materiallarni 1950-yillarning oxirida nominal dafn marosimlari, qabr inshootlarining an‘anaviy turlari va mazorlarga sig‘inishni o‘rganishni o‘z oldiga maqsad qilib. YU.V.Knorozov tomonidan Qoraqalpog‘istonda to‘plangan dala materiallari musulmonlarning avliyolarga sig‘inish bilan Xorazm vohasidagi islomgacha bo‘lgan madaniyat merosi o‘rtasidagi bog‘liqliklarning ko‘pligi va xilma-xilligini ishonchli tarzda ko‘rsatib berdi. Qoraqalpoq ziyoratgohlari haqidagi ma‘lumotlar Qoraqalpoq hududida etnografik tadqiqotlar olib borgan va uning ikkita marshrutida bizning otryadga qo‘shilgan G.P. Sneryovning asarlarida ham qo‘llanilgan²¹.

Rassom I.V. Savitskiy shu paytgacha na rassomlar, na san‘atshunoslar uchun noma‘lum bo‘lgan qoraqalpoq xalq amaliy san‘ati bilan ishtiyok bilan qiziqdi va tez orada qoraqalpoq xalq amaliy san‘ati ob‘ektlarining tinimsiz ishqiboziga aylandi. Birinchi marta u professional rassom sifatida o‘rgana boshlandi. Savitskiyning o‘zi so‘zlariga ko‘ra, u “yaqin o‘tmishda Amudaryoning qumlari va kanallari orasida adashib qolgan kichik xalqning ajoyib san‘at va hayratlanarli “hunarmandchilik, benuqson did, ajoyib xushmuomalalik bezak va rangning taqsimlanishi”ga ega bo‘lib chiqqanini ko‘rib, hayratda qolgan. ”. Xorazm ekspeditsiyasining arxeologik otryadlaridagi ishlar, qazish ishlari romantikasi, devor rasmlari, haykaltaroshlik buyumlari, noodatiy kulolchilik buyumlari topilmalari ham uni hayratda qoldirdi. Xorazm ekspeditsiyasi uning taqdirini o‘zgartirdi. 1956-yilda Moskvadan Nukusga ko‘chib o‘tdi, xalq amaliy san‘ati namunalari izlashni davom ettirdi, bir qancha yodgorliklarda arxeologik qazishmalar tashkil etdi va eng muhimi, bugungi kunda o‘zining noyob xalq amaliy san‘ati kolleksiyalari bilan dunyoga mashhur bo‘lgan Markaziy Osiyo va boshqa mintaqalar mamlakatlari rassomlarining asarlari va rangtasvir ijodlari jamlangan Respublika san‘at muzeyini tashkil etdi.²²

Xulosa

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish joizki, Xorazm ekspeditsiyasining shimoliy otryadi to‘plagan materiallar bugungi kungacha o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan va ko‘plab tadqiqotlar uchun bazaviy asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Bu tadqiqot ishlarining bu qadar katta ahamiyat kasb etishining sababi sifatida ishning kompleks tarzda tashkil qilinganligida deyish mumkin. Aynan tadqiqotning keng ko‘lamda olib borilgani, unda

²⁰ Лобачева Н.П. Сверстники и семья. (К вопросу о древней половозрастной градации общества у народов Средней Азии и Казахстана) // СЭ. 1989. № 5.– С. 83.

²¹ Снесарев Г.П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии.– М., 1983. – С. 66-70

²² И.В. Савицком см.: Авангард, остановленный на берегу.– Л., 1989.. – С. 46-93.

turli soha mutaxxasislari faoliyat olib borgani qoraqalpoq xalqi etnografiyasi va madaniyatiga doir ma'lumotlarning katta ko'lamda to'planishiga sabab bo'ldi.

Adabiyotlar

1. Андрианов Б.В. Этническая территория каракалпаков в Северном Хорезме (XVIII-XIX вв.)// Матер, и исследования по этнографии каракалпаков. ТХАЭЭ. Т. III. – М., 1958. – С. 7-132;
2. Есбергенов Х . Юрта каракалпаков // Этнография каракалпаков. XIX-начало XX в. (Матер, и исследования). – Ташкент, 1980. – С. 27-37; его же (в соавт. с А.В. Оськиным). Фильм о юрте каракалпаков // Там же. – С. 37-56.
3. Есбергенов Х. Одежда // Этнография каракалпаков...– С. 57-111.
4. Жданко Т.А . Каракалпаки. – С. 474-485; ее же. Каракалпаки Хорезмского оазиса. – С. 550-559.
5. Жданко Т.А. Каракалпаки // Народы Средней Азии и Казахстана. Т. I. (Серия «Народы мира»). – М., 1962. С. 466-470; ее же. Каракалпаки Хорезмского оазиса... – С. 562-564, рис. 37; Ш алекенов У.Х. Быт каракалпакского крестьянства...– С. 322-328.
6. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии... – С. 35-37
7. Жданко Т.А. Проблема этногенеза каракалпаков // Вести. Каракалпакского фил. АН Узбекской ССР. Нукус, 1960. № 1. С. 73-81; ее же. Проблема происхождения каракалпаков в свете данных современной науки // Очерки истории Каракалпакской АССР. Т. 1. – Ташкент, 1964. –С. 125-133 и др.
8. Жданко Т.Л. Специфика этнических общностей в Средней Азии и Казахстане // Расы и народы. Ежегодник. – М., 1974. № 4.– С. 10-26.
9. Иванов П.П. Очерк истории каракалпаков // Матер, по истории каракалпаков. Сб. Тр. Института востоковедения АН СССР. Т. VII. М.; Л., 1935. С. 9-89. См. также: его же. Каракалпаки // Сов. этнография. Сб. статей. М.; Л. 1940. Вып. IV. С. 23-54.
10. И.В. Савицком. Авангард, остановленный на берегу.– Л., 1989.. – С. 46-93.
11. К вопросу о происхождении каракалпакского народа // КСИЭ. Вып. II. М.; Л., 1947. С. 69- 73.
12. Камалов С.К. Народно- освободительная борьба каракалпаков против хивинских ханов в XIX в. // Там же. С. 133-206; Косбергенов Р. Положение каракалпакского населения в Хивинском ханстве в конце XIX-начале XX в. // Там же – С .207-268.
13. Камалов С.К. Каракалпаки в XVIII—XIX вв. (К истории взаимоотношений с Россией и среднеазиатскими ханствами). – Ташкент, 1968.
14. Каракалпакско-русский словарь / Под ред. проф. 1 I.А. Баскакова. – М.,

1958. – С. 256, 385, 412, 748 и др.

15. Лобачева Н.П. Сверстники и семья. (К вопросу о древней половозрастной градации общества у народов Средней Азии и Казахстана) // СЭ. 1989. № 5.– С. 83.

16. Работы Каракалпакского этнографического отряда в 1957 г. // МХЭ. Вып. 4. – М., 1960.– С. 160— 164, 9-12.

17. Развернутый отчет о работе экспедиции 1926 г., написанный Н.А. Баскаковым, с приложением много-численных фотографий, снятых А.Х. Дэвлетом, к сожалению, не был опубликован. Оригинал отчета, по сообщению Н.А. Баскакова, хранится в ЦГИА г. Москвы (Ф. 1235. Оп. 121. Ед.хр. 344).

18. Снесарев Г.П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии.– М., 1983. – С. 66-70

19. Толстов С.П. Основные проблемы этногенеза народов Средней Азии. Сессия Комиссии по этногенезу и этнографии при Отделении истории и философии АН СССР по вопросам этногенеза Средней Азии, 27-29 августа 1942 г. Ташкент. Тез. докл. // Сов. этнография. Сб. статей. Вып. VI—VII. М.; Л., 1947. С. 303-305.

20. ТХАЭЭ. Т. I.– М., 1952.– С. 512-513

21. Шалекенов У.Х. Быт каракалпакского крестьянства Чимбайского района в прошлом и настоящем //ТХАЭЭ. Т. III. – М , 1958. – С. 333-339.